

Agata Dąbrowska

Uniwersytet Łódzki

ORCID: 0000-0002-3794-3497

Jakub Parnes

Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach

ORCID: 0000-0003-3834-7598

Herman Czerwiński – zapomniany krytyk z getta warszawskiego w świetle publicystyki teatralnej „Gazety Żydowskiej”

Abstract

Herman Czerwiński—A Forgotten Critic from the Warsaw Ghetto in the Light of Theater Journalism in *Gazeta Żydowska*

This article analyzes the work of Herman Czerwiński as a leading theater critic of *Gazeta Żydowska* (Jewish Gazette), published by Jewish journalists under the control of the Nazis in 1940–1942 in the General Governorate for the Occupied Polish Region. To date, his contributions to the *Gazeta Żydowska* have received

little scholarly attention, whether in publications about Jewish press or about Jewish theater during the Second World War. The authors of the article focus on Czerwiński's opinions on the activity of Warsaw Ghetto theaters, his assessment of their repertoire policy, and his way of reviewing performances staged in the ghetto. The primary research method was quantitative-qualitative content analysis of all 279 editions of *Gazeta Żydowska*. In order to determine how Czerwiński was perceived in the ghetto, the research also included *Gazeta Żydowska* articles mentioning him, as well as diaries and memoirs of members of the Jewish intelligentsia. The research also reconstructed the critic's earlier life, particularly his links with theater, based on pre-war publications from Polish and Jewish press.

Keywords

Herman Czerwiński, *Gazeta Żydowska*, Jewish theater, theater criticism, Warsaw ghetto

Abstrakt

W artykule przeprowadzono analizę dorobku Hermana Czerwińskiego jako wiodącego krytyka teatralnego „Gazety Żydowskiej” (GŻ) wydawanej przez żydowskich publicystów pod kontrolą hitlerowskiego okupanta w latach 1940–1942 na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Jego publicystyka w GŻ nie doczekała się dotychczas szerszego omówienia ani w publikacjach naukowych dotyczących żydowskiej prasy, ani w pracach poświęconych teatrowi żydowskiemu w czasie II wojny światowej. Przedmiot zainteresowania autorów artykułu stanowi w szczególności stosunek Czerwińskiego do działalności teatrów z getta warszawskiego, jego ocena ich polityki repertuarowej, a także jego sposób recenzowania gettowych spektakli. Podstawową metodę badawczą stanowiła ilościowo-jakościowa analiza zawartości wszystkich 279 wydań GŻ. Aby ustalić, jak Czerwińskiego postrzegano w getcie, w badaniu uwzględniono także poświęcone mu teksty z GŻ, a także dzienniki i wspomnienia przedstawicieli żydowskiej inteligencji. W celu zrekonstruowania wcześniejszych losów krytyka, w tym zwłaszcza jego związków z teatrem, w analizie wykorzystano także publikacje z przedwojennej prasy polskiej i żydowskiej.

Słowa kluczowe

Herman Czerwiński, „Gazeta Żydowska”, teatr żydowski, krytyka teatralna, getto warszawskie

---

Wybuch II wojny światowej nie położył kresu działalności scenicznej polskich Żydów, kontynuowano ją bowiem w gettach na terenach okupowanych przez III Rzeszę. Szczególna sytuacja miała miejsce w getcie warszawskim, w którym w drugiej połowie 1941 roku działało aż pięć stałych teatrów, przy czym trzy z nich wystawiały sztuki w jidysz (Eldorado, Teatr Nowy Azazel, Melody Palace), a dwa – w języku polskim (Nowy Teatr Kameralny, Femina). Anonse i zapowiedzi spektakli, ich recenzje, a także relacje z benefisów oraz jubileuszy aktorów i reżyserów publikowano na łamach „Gazety Żydowskiej” (dalej: GŻ), która ukazywała się od 23 lipca 1940 do 30 sierpnia 1942, początkowo dwa, a od lipca 1941 – trzy razy w tygodniu. Założone w Krakowie z inicjatywy władz niemieckich pismo redagowali publicyści żydowscy, a jego adresatami byli przede wszystkim Żydzi mieszkający na terenie Generalnego Gubernatorstwa¹. Gazeta rozpowszechniała oficjalne zarządzenia okupanta, informowała o działalności podporządkowanych mu Rad Żydowskich (Judenratów), udzielała porad dotyczących życia codziennego, a także relacjonowała sytuację międzynarodową z punktu widzenia III Rzeszy i jej sojuszników². Według Mariana Fuksa najważniejszym celem tego periodyku było jednak okłamywanie ludności żydowskiej co do prawdziwych zamiarów hitlerowskiego reżimu i ułatwianie mu realizacji planów eksterminacji narodu żydowskiego³. Propagandowy charakter GŻ podkreślała również Sabina Kwiecień, dowodząc, że zafałszowany obraz życia w gettach i spreparowane relacje z obozów pracy i zagłady służyły przekonywaniu czytelników, że „rzetelnie wykonywana praca” i stosowanie się do poleceń władz „daje ludności żydowskiej szansę na przetrwanie”, a nawet na kulturalny i duchowy rozwój⁴. Odnosząc się do tej ostatniej kwestii, należy odnotować, iż GŻ – w odróżnieniu od

¹ Zob. Marian Fuks, „Żydowska prasa w okresie okupacji hitlerowskiej w Polsce (1940–1943)”, *Kwartalnik Historii Prasy* 16, nr 2 (1977): 99–100, <https://bazhum.muzhp.pl/czasopismo/138/?idno=3369>; Andrzej Czarnik, „Prasa hitlerowska w podbitej Europie 1938–1945”, *Słupskie Studia Historyczne* 13 (2007): 270–271, <https://bazhum.muzhp.pl/czasopismo/429/?idvol=8163>.

² Podporządkowanie GŻ interesom niemieckiego okupanta sprawiło, iż wielu przedstawicieli żydowskiej inteligencji oceniało to pismo bardzo krytycznie. Przykładowo, Emanuel Ringelblum określił je pogardliwym mianem „hitlerowskiego szmatławca”, z którym współpracowali jedynie „ludzie bez honoru”, niezasługujący na miano porządnych dziennikarzy. O tym, że takie poglądy nie były odosobnione, świadczyć może fakt, iż zdecydowana większość członków i współpracowników redakcji pisma publikowała swoje teksty anonimowo albo podpisywała je tylko inicjałami lub pseudonimami. Por. Emanuel Ringelblum, *Kronika getta warszawskiego: Wrzesień 1939–styczeń 1943* (Warszawa: Czytelnik, 1983), 295.

³ Marian Fuks, „Żydowska prasa”, 100; por. Tadeusz Cieślak, „Z historii niemieckiej prasy w języku polskim”, *Rocznik Historii Ciasopiśmiennictwa Polskiego*, nr 4 (1969): 582.

⁴ Sabina Kwiecień, „Prasa żydowska w Krakowie w czasie okupacji hitlerowskiej”, w: *Kraków–Lwów: Książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*, t. 9, cz. 2, red. Halina Kosętko, Barbara Góra i Ewa Wójcik (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2009), 308, 306–309, <http://hdl.handle.net/11716/2861>.

Gazeciarski sprzedający „Gazetę Żydowską” w getcie warszawskim, 1941

FOT. WILLY GEORG © IMPERIAL WAR MUSEUMS

innych polskojęzycznych tytułów prasowych wydawanych pod kontrolą władz hitlerowskich – przywiązywała bardzo dużą wagę do problematyki kulturalnej: dotyczyło jej blisko 12 procent materiałów. Taki dobór treści miał przekonać czytelników, że redakcja pełni funkcję swoistego „strażnika ciągłości kulturalnej narodu żydowskiego”⁵.

Realizacji tego założenia miało służyć między innymi obszerne relacjonowanie na łamach GZ działalności teatrów funkcjonujących w warszawskim getcie. Głównym krytykiem teatralnym pisma był Herman Czerwiński, przedwojenny aktor, tłumacz, dramatopisarz i publicysta. Jego dorobek jako sprawozdawcy teatralnego GZ nie doczekał się jak dotąd szerszego opracowania naukowego.

⁵ Kwiecień, „Prasa żydowska w Krakowie”, 308.

W publikacjach poświęconych działalności scenicznej w warszawskim getcie⁶ oraz samej GŻ⁷ jego postać jest jedynie wzmiankowana. Zazwyczaj przedstawia się go jako działacza Judenratu oraz redaktora GŻ, pomija się natomiast jego rolę w gettowym życiu teatralnym. W pracach naukowych poświęconych historii krytyki teatralnej w Polsce również nie zajmowano się dotąd działalnością teatralną Czerwińskiego⁸. Jedynie w *Słowniku biograficznym teatru polskiego 1900–1980* opublikowano krótką notkę na jego temat⁹.

Głównym celem artykułu jest analiza dorobku Czerwińskiego jako wiodącego krytyka teatralnego GŻ. W pierwszej części opracowania przybliżone zostaną przedwojenne dokonania publicysty, ze szczególnym uwzględnieniem jego związków z teatrem polskim i żydowskim. Trzon pracy stanowi analiza wojennej działalności dziennikarskiej Czerwińskiego. Objęcie badaniem wszystkich sygnowanych przez niego recenzji, relacji i artykułów publikowanych w GŻ ma umożliwić określenie jego stosunku do działalności teatrów gettowych i ich polityki repertuarowej, a także scharakteryzowanie jego metody recenzyjnej. Wątkiem uzupełniającym będzie próba ustalenia, jak przedstawiciele żydowskiej inteligencji w getcie oceniali działalność tego krytyka.

⁶ Zob. Barbara Engelking i Jacek Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście* (Warszawa: Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFIS PAN, 2001); Ruta Sakowska, „O teatrze w getcie warszawskim”, w: *Teatr żydowski w Polsce*, red. Anna Kuligowska-Korzeniewska i Małgorzata Leyko (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1998), 409–413; Ruta Sakowska, „O działalności teatralnej w getcie warszawskim”, *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr 69 (1969): 47–70; Stanisław Marczałk-Oborski, *Teatr czasu wojny: Polskie życie teatralne w latach II wojny światowej, 1939–1945* (Warszawa: PIW, 1967).

⁷ Zob. Fuks, „Żydowska prasa”, 99–115; Czarnik, „Prasa hitlerowska”, 257–278; Kwiecień, „Prasa żydowska w Krakowie”, 303–313; Krzysztof Woźniakowski, *Prasa, kultura, wojna: Studia z dziejów czasopiśmiennictwa, kultury literackiej i artystycznej lat 1939–1945*, seria 2 (Kraków: Akademia Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, 2005), <http://hdl.handle.net/11716/1048>; Marta Janczewska, „Publicyści Gazety Żydowskiej i ich dyskusje na tematy społeczne i artystyczne jako strategia działania w zawłaszczonej przestrzeni komunikacyjnej”, w: *Elity i przedstawiciele społeczności żydowskiej podczas II wojny światowej*, red. Martyna Grądzka-Rejak i Aleksandra Namysło (Kraków: Instytut Pamięci Narodowej, 2017), 325–336; Martyna Grądzka-Rejak, „Elita artystyczna i życie artystyczne w getcie krakowskim (1941–1943)”, w: Grądzka-Rejak i Namysło, *Elity i przedstawiciele*, 271–294; Piotr Kowalik, „Życie religijne na łamach Gazety Żydowskiej”, *Zagłada Żydów. Studia i Materiały*, nr 15 (2019): 253–273.

⁸ Zob. m.in. Eleonora Udalska, *Krytyka teatralna: Rozważania i analizy* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2000); Eleonora Udalska, red., *Wokół teorii i historii krytyki teatralnej* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1979); Eleonora Udalska, red., *Krytycy teatralni XX wieku: Postawy i światopoglądy* (Wrocław: Wiedza o kulturze, 1992); *Słownik polskich krytyków teatralnych*, t. 1 (Warszawa: Fundacja Astronomii Polskiej, 1994); Anna R. Burzyńska, „Krytyka teatralna w fazie przebudowy”, *Wielogłos*, nr 1 (2011): 81–92; Monika Gabryś-Sławińska, red., *Polska krytyka teatralna XX wieku: Sylwetki krytyków, wybrane problemy* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2019); Małgorzata Szpakowska, *Teatr i bruk: Szkice o krytykach teatralnych* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Errata, 2006).

⁹ Zbigniew Wilski et al., red., *Słownik biograficzny teatru polskiego, t. 2: 1900–1980* (Warszawa: Wydawnictwo PWN, 1994), 138.

Podstawową metodę badawczą stanowiła ilościowo-jakościowa analiza zawartości czasopism, w których ukazywały się teksty Czerwińskiego. W celu zrekonstruowania jego przedwojennych losów w analizie wykorzystano publikacje z ogólnokrajowej oraz lokalnej prasy polskiej i żydowskiej. Podstawą analizy dorobku Czerwińskiego jako krytyka *GŻ* był komplet 279 wydań tego czasopisma z lat 1940–1942. Aby ustalić, w jaki sposób publicystę postrzegali członkowie lokalnej społeczności, w badaniu uwzględniono także poświęcone mu teksty z *GŻ* oraz dzienniki i wspomnienia przedstawicieli żydowskiej inteligencji, którzy przebywali na terenie warszawskiego getta.

Od aktora i dramatopisarza do recenzenta „Gazety Żydowskiej”

Herman Czerwiński urodził się w 1888 roku w Nowym Dworze w rodzinie żydowskiej o postępowych poglądach. We wczesnej młodości planował poświęcić się studiowaniu Tory, nigdy jednak nie zrealizował tego zamiaru, ponieważ przeprowadził się do Warszawy i podjął naukę w Gimnazjum Męskim Prywatnym pod wezwaniem św. Wojciecha¹⁰. Już w czasach szkolnych zaczął się interesować teatrem i poświęcił tej pasji większość życia. W 1905 roku opublikował na łamach czasopisma „Czystość” manifest, w którym przedstawił swoją wizję teatru jako dziedziny sztuki emanującej „magnetyczną [...] siłą” i mającej zdolność przyciągania uwagi szerokich mas społecznych¹¹. W jego ocenie polscy artyści nie potrafili wykorzystać tego ogromnego potencjału, ponieważ wystawiali głównie widowiska zapewniające publiczności jedynie tanią rozrywkę, zamiast włączać do repertuaru dramaty polskich klasyków: Wyspiańskiego, Mickiewicza czy Słowackiego¹². Tymczasem nadrzędnym zadaniem teatru powinno być popularyzowanie ambitnej sztuki wśród „ubogiego polskiego ludu”¹³.

W młodości Czerwiński próbował również swoich sił jako dramatopisarz. Był autorem kilku sztuk granych z powodzeniem przez zespoły amatorskie

---

¹⁰ Ck, „Z życia i działalności bł. p. Hermana Czerwińskiego”, *GŻ*, nr 61 (1942): 2, <https://polona.pl/item/gazeta-zydowska-ywdiye-sayytwng-r-3-nr-61-24-maja-1942.NTMYNzkwNjk/1/>.

¹¹ Herman Czerwiński, „Teatr i życie: (Impresje) cz. I i II”, *Czystość*, nr 18 (1905): 283–284.

¹² Herman Czerwiński, „Teatr i życie: (Impresje) cz. III i IV”, *Czystość*, nr 19 (1905): 299–300.

¹³ Czerwiński, „Teatr i życie: (Impresje) cz. III i IV”, 299. Sformułowane w tym manifestie założenia Czerwiński starał się kilkadziesiąt lat później zastosować, z pewnymi modyfikacjami, do oceny teatrów żydowskich działających w getcie warszawskim. Zachęcał między innymi twórców scen popularnych do sięgania po ambitny repertuar.

w dużych miastach i na prowincji. Jego dramat *Ostatni sen*, w którym – jak pisano na łamach „Izraelity” – autor „ucieleśnił pojęcie bólu, łez, niedoli”, wystawiono 12 lipca 1905 w Płocku¹⁴, a później w Warszawie¹⁵. Warszawska inscenizacja wzbudziła żywe zainteresowanie wśród społeczności żydowskiej. Na widowni praskiego teatru zimowego zasiedli przedstawiciele rozmaitych klas społecznych, w tym także żydowskiej inteligencji, co zdaniem recenzenta „Izraelity” świadczyło o potencjale twórczym „młodego uzdolnionego autora”¹⁶.

Przez pewien czas Czerwiński zajmował się również tłumaczeniem utworów literackich z rosyjskiego na polski. Przełożył między innymi wiersz Siemiona Fruga *Legenda*¹⁷ oraz komedię Siergieja Najdienowa *Ślicznotka*, której premiera odbyła się 18 listopada 1909 w warszawskim Teatrze Małym¹⁸. Adaptował także utwory prozatorskie na potrzeby sceny. Na łamach „Izraelity” informowano o wystawieniu 14 marca 1908, podczas balu purimowego w Dolinie Szwajcarskiej opowiadania Icchoka Lejba Pereca w opracowaniu Czerwińskiego¹⁹. Jest on również autorem scenicznej adaptacji noweli *W zimowy wieczór* Elizy Orzeszkowej. Jej twórczość stała się obiektem wieloletniej fascynacji autora wyrażanej w listach do pisarki oraz w artykułach prasowych i impresjach ku jej czci²⁰. Zachęcając czytelników „Naszego Przeglądu” do lektury dzieł Orzeszkowej, sugerował, że w dobie nasilającego się w Polsce antysemityzmu nabrały one szczególnego znaczenia²¹.

¹⁴ „Teatr”, *Echa Płockie i Włocławskie*, nr 54 (1905): 3.

¹⁵ Czerwiński wspominał, że w Warszawie spektakl grany był przez dwa różne zespoły: najpierw przez Towarzystwo Miłośników Sceny, a później przez Polskie Towarzystwo Dramatyczne, zob. Herman Czerwiński, „Szolem Alejchem na scenie Teatru Letniego w Warszawie: Wspomnienie z r. 1907”, *Nasz Przegląd* 15, nr 97 (1937): 11, <https://polona.pl/item/nasz-przeglad-organ-niezalezny-r-15-nr-97-4-kwietnia-1937-dod.0TE500U1NQ/10/>; zob. także: „Teatr polski na rzecz «Bratniej Pomocy»”, *Izraelita* 42, nr 38 (1907): 418, <https://polona.pl/item/izraelita-r-42-nr-38-27-wrzesnia-1907.0DAXMTE3NW/5/>.

¹⁶ „Teatr polski na rzecz «Bratniej Pomocy»”, 418.

¹⁷ Siemion G. Frug, „Legenda”, tłum. Herman Czerwiński, *Izraelita* 43, nr 1 (1908): 5–6, <https://polona.pl/item/izraelita-r-43-nr-1-3-stycznia-1908.0DAXMTE5MG/4/>.

¹⁸ Biblioteka Narodowa w Warszawie, Magazyn Druków Ulotnych, sygn. b.żs xix A, [Program], „Ślicznotka” komedia w 4-ach aktach S. Najdienowa, przekład H. Czerwińskiego.

¹⁹ „Bal purymowy”, *Izraelita* 43, nr 9 (1908): 88, <https://polona.pl/item/izraelita-r-43-nr-9-28-lutego-1908.0DAXMTE1WMA/7/>.

²⁰ Zob. Herman Czerwiński, „Elizie Orzeszkowej: Impresja jubileuszowa cz. 1”, *Izraelita* 42, nr 21 (1907): 244–245, <https://polona.pl/item/izraelita-r-42-nr-21-31-maja-1907.0DAXMTE2MA/3/>; „Elizie Orzeszkowej: Impresja jubileuszowa cz. 2”, *Izraelita* 42, nr 22 (1907): 255–256, <https://polona.pl/item/izraelita-r-42-nr-22-7-czerwca-1907.0DAXMTE2MQ/4/>; Eliza Orzeszkowa, *Listy zebrane: Do Leopolda Méyeta*, t. 2, oprac. Edmund Jankowski (Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1955), 313.

²¹ Herman Czerwiński, „«Kocham Was, Bracia!»”, *Nasz Przegląd* 15, nr 111 (1937): 13, <https://polona.pl/item/nasz-przeglad-organ-niezalezny-r-15-nr-111-18-kwietnia-1937-dod.0TE500U2OQ/12/>.

W równym stopniu Czerwiński cenił dorobek Szaloma Alejchema, którego uważał za

genialnego twórcę prawdziwych pereł humoru żydowskiego, głębokiego psychologa, wnikliwego badacza, który światu pokazał, jak myśli, żyje i czuje wielka rodzina żydowska, ta wielka społeczność której na imię „żyd”²²

Miał okazję poznać Alejchema osobiście, gdy w 1905 roku zagrał postać Chaima w polskiej adaptacji jego sztuki *Czejejt un ceszprejt* wystawionej przez Andrzeja Marka w Teatrze Letnim pod tytułem *Rodzina żydowska*²³. Podczas jednego z warszawskich przedstawięń na widowni zasiadł bowiem sam autor, który później pogratulował udanego występu członkom zespołu²⁴. Spektakl odniósł niebывały sukces i w kolejnych latach grany był z powodzeniem w wielu miastach i miasteczkach na ziemiach polskich²⁵. Sztukę Alejchema miał w repertuarze także zespół teatralny kierowany przez Czerwińskiego, gdy w lipcu 1905 występował w Płocku²⁶.

W 1918 roku Czerwiński wstąpił do Straży Obywatelskiej, a następnie do Policji, w której pełnił funkcję zastępcy kierownika pierwszej brygady urzędu śledczego w Warszawie. W 1924 roku, jako pierwszy Żyd w Polsce, został odznaczony za zasługi w służbie policyjnej. O randze wydarzenia świadczą relacje na ten temat w prasie krajowej i zagranicznej²⁷. W kontekście kariery literackiej Czerwińskiego istotniejszy jest jednak fakt, że zdobyte w służbach porządkowych doświadczenie zawodowe wykorzystał w dalszej działalności pisarskiej. Był autorem podręcznika do kryminalistyki, zbioru opowiadań *Falszywe tropy*, fabularyzowanej biografii warszawskiego złodzieja Feliksa Zdankiewicza oraz

²² Czerwiński, „Szolem Alejchem”, 11.

²³ *Rodzina żydowska* według Alejchema, reż. Andrzej Marek, prem. 11 kwietnia 1905, Teatr Letni, Warszawa. Na temat tej inscenizacji zob. Hersz Dawid Nomberg, „Szolem Alejchem in Zumer Teater”, w: *Gezamlte werke: Mentszn un werk* (Warsze: Farlag „Kultur-Lige”, 1930), 43–47; Chone Szmeruk, „Rozsiani i rozrzućeni (Czejejt un ceszprejt) Szolem Alejchema w Warszawie (1905 i 1910)”, tłum. Tomasz Kuberczyk, *Pamiętnik Teatralny* 41, z. 1/4 (1992): 253–272, <https://doi.org/10.36744/pt.1466>.

²⁴ Czerwiński, „Szolem Alejchem”, 11.

²⁵ Zob. „Wiadomości miejscowe i bieżące: Z teatru”, *Gazeta Kaliska* 14, nr 100 (1906): 2, <https://polona.pl/item/gazeta-kaliska-informacyjno-anonsowa-r-14-nr-100-10-kwietnia-1906.мтүхмдвоМјМ/1>; Stanisław Hałabuda, red., *Dramat obcy w Polsce 1765–1965: Premiery, druki, egzemplarze*, t. 2: L–z (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2004), 230.

²⁶ „Teatr”, *Echa Płockie i Włocławskie*, nr 51 (1905): 1.

²⁷ „Odznaczenie żyda krzyżem”, *Nasz Przegląd* 2, nr 238 (1924): 5, <https://polona.pl/item/nasz-przeglad-organ-niezalezny-r-2-nr-238-29-sierpnia-1924.0тЕ000A2Ng/4/>; „Jewish Police Officials in Poland Gains Distinctions”, *Sentinel*, September 5, 1924, 5, <https://www.nli.org.il/en/newspapers/cgs/1924/09/05/01/article/30/>; „Jewish Police Officials in Poland Gains Distinctions”, *Reform Advocate*, September 13, 1924, 219, <https://www.nli.org.il/en/newspapers/refadv/1924/09/13/01/>.

powieści kryminalnej *Dos goldene hantl fun Warsze* (Złota Rączka z Warszawy) wydanej w odcinkach na łamach czasopisma „Morgenzeitung”²⁸. Czerwiński pracował również jako dziennikarz „Gazety Policyjnej”, „Na Posterunku”, „Naszego Przeglądu”, „Ekspresu Porannego” i „Kurierza Porannego”, na łamach których publikował między innymi opowiadania, reportaże dotyczące sytuacji żydowskich uchodźców, relacje ze swoich dochodzeń oraz sprawozdania sądowe²⁹. W „Naszym Przeglądzie” przedstawiano go jako uznanego redaktora i specjalistę w zakresie kryminologii, którego wykłady cieszyły się dużym zainteresowaniem warszawskiej inteligencji żydowskiej³⁰. Nie wszyscy jednak cenili jego działalność reporterską. Warszawski publicysta Szmuel Szajnkinder utrzymywał, że w stołecznych kręgach dziennikarskich Czerwiński uchodził za „przeciętniaka”, gdyż jako sprawozdawca sądowy miał zwyczaj pojawiać się w sądzie spóźniony, a notatki o przebiegu rozprawy sporządzał na podstawie informacji zdobytych od kolegów³¹.

Po wybuchu II wojny światowej Czerwiński znalazł się wraz z żoną i trójką dzieci w getcie warszawskim, gdzie zaangażował się w działalność miejscowego Judenratu. Współtworzył między innymi Komisję Centralnego Biura Rejestracji, następnie Referat Przesiedleńców, Referat Sanitarny, Akcję Zbiórkową na rzecz obozów pracy, Referat Mieszkaniowy oraz Wydział Akcji Doraźnych. Od powstania GŻ w lipcu 1940 był jej stałym współpracownikiem. Obok licznych publikacji poświęconych działalności teatrów gettowych ukazywały się tam także jego artykuły dotyczące problematyki społecznej i charytatywnej.

Ze wspomnień świadków tamtych wydarzeń wynika, że Czerwiński był postacią powszechnie znaną i budzącą znaczne kontrowersje w getcie. Stanisław Adler twierdził, że wśród gettovej społeczności uchodził on za osobę niezwykle wpływową, która najprawdopodobniej zawdzięczała swą pozycję „wysoko

²⁸ Herman Czerwiński, *Feliks Zdankiewicz król złodziei warszawskich* (Warszawa: Uniwersum, 1933), <https://polona.pl/item/feliks-zdankiewicz-król-złodziei-warszawskich,01v0NjEwNDI/6/>; *Fatszywe tropy* (Warszawa: Rój, 1929); *Kryminalistyka* (Warszawa: Hoesick, 1920).

²⁹ Zob. m.in. Herman Czerwiński, „W ogniu gorejących serc: Reportaż z frontu pomocy wysiedleńcom”, *Nasz Przegląd* 16, nr 326 (1938): 9, <https://polona.pl/item/nasz-przeglad-organ-niezalezny-r-16-nr-326-21-listopada-1938,011wNDMOMQ/8/>; „Jasne promienie”, *Nasz Przegląd* 16, nr 347 (1938): 9, <https://polona.pl/item/nasz-przeglad-organ-niezalezny-r-16-nr-347-12-grudnia-1938-dod-sportowy,011wNDU30A/8/>; „Wrogowie reżymu: Rozmowa ze starszankami-uchodźcami”, *Nasz Przegląd* 16, nr 361 (1938): 8, <https://polona.pl/item/nasz-przeglad-organ-niezalezny-r-16-nr-361-26-grudnia-1938,011wNDG10A/7/>; „Kilka dni w Ślącaczce”, *Na Posterunku*, nr 3 (1927): 36–39; „Z teki kryminalisty: Na ślubnym kobiercu”, *Na Posterunku*, nr 28 (1927): 443–444; „Za pięć minut”, *Na Posterunku*, nr 7 (1932): 101–104.

³⁰ „Kryminalistyka a Żydzi: Referat red. Czerwińskiego w Haz-ie”, *Nasz Przegląd*, nr 42 (1938): 13, <https://polona.pl/item/nasz-przeglad-organ-niezalezny-r-16-nr-42-11-lutego-1938,011wNDKZMQ/12/>.

³¹ Szmuel Szajnkinder, „Z mojego dziennika”, w: *Archiwum Ringelbluma: Dzienniki z getta warszawskiego*, t. 23, red. Katarzyna Person, Zofia Trębacz i Michał Trębacz (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2015), 356.

postawionym znajomym w Alejach Szucha³². Stefan Ernest natomiast uznawał redaktora GŻ za człowieka nieudolnego i uprawiającego prywatę³³. Podobnego zdania był Jonas Turkow – uważał Czerwińskiego za aparatczyka, który wykorzystuje swoją pozycję w gettovej administracji do załatwiania partykularnych interesów³⁴. W swoich wspomnieniach Turkow nazwał publicystę GŻ „szumowiną”, która wyrządziła wiele zła mieszkańcom warszawskiego getta³⁵. Chociaż trudno określić jednoznacznie rzeczywisty zakres wpływów Czerwińskiego w getcie, to niewątpliwie zależało mu na podkreśleniu swojego statusu, o czym może świadczyć na przykład żądanie, by rozmówcy tytułowali go „panem redaktorem”. Szajnkinder twierdził, że najczęściej można go było spotkać

w otoczeniu dziesiątków petentów, znajomych poszukujących protekcji, poklepywaczy po plecach. W takich sytuacjach Czerwiński wydawał się promieniować, czuł się wtedy wielki, a jego głos stawał się silny i rozkazujący.³⁶

Czerwiński aktywnie uczestniczył w gettowym życiu teatralnym i starał się utrzymywać bliskie kontakty z jego twórcami. Brał udział między innymi w jubileuszach Michała Znicza oraz Edmunda Minowicza, podczas których wygłosił okolicznościowe przemówienia, co skwapliwie odnotował w GŻ³⁷. Zupełnie inne światło rzucają na te działania wzmianki w dziennikach Szajnkindera:

Czerwiński rozpychał się oboma łokciami w żydowskiej społeczności, narzucał się jej. [...] Wszędzie się afiszował, reklamował, przechwalał, właśnie jako redaktor. Szukał honorów, wdzięczności i uznania. Ale wszędzie napotykał na odtrącenie.³⁸

Warto zaznaczyć, że Czerwiński nie ograniczał się do głoszenia swoich poglądów na łamach GŻ, lecz starał się również wpływać na kierunek rozwoju życia teatralnego w getcie innymi sposobami. W tym kontekście odnotować można

³² Stanisław Adler, *In the Warsaw Ghetto, 1940–1943: An Account of a Witness – the Memoirs of Stanislaw Adler* (Jerusalem: Yad Vashem, 1982), 67–68.

³³ Stefan Ernest, *O walce wielkich Niemiec z Żydami Warszawy* (Warszawa: Czytelnik, 2003), 170.

³⁴ Jonas Turkow, *Azój iz es gewen: Churbn Warsze* (Buenos Aires: Central Farband fun pojilise Jidn Argentine, 1948), 57.

³⁵ Turkow, *Azój iz es gewen*, 57.

³⁶ Szajnkinder, „Z mojego dziennika”, 357.

³⁷ Herman Czerwiński, „O jubileuszu Michała Znicza i Stanisława Szebegi”, GŻ, nr 29 (1942): 2, <https://polona.pl/item/gazeta-zydowska-ywidyse-sayytwng-r-3-nr-29-8-marca-1942,NTmyNzkwMzc/1/>; „O jubileuszu Edmunda Minowicza”, GŻ, nr 43 (1942): 2.

³⁸ Szajnkinder, „Z mojego dziennika”, 358.

jego donos skierowany w listopadzie 1941 do przewodniczącego warszawskiego Judenratu Adama Czerniakowa i zawierający informację, że w niektórych teatrach żydowskich śpiewane są niepochlebne kuplety na temat działalności tej instytucji³⁹. W kwietniu 1942 roku Czerwiński został powołany na stanowisko kierownika Referatu Widowiskowego, do którego zadań należało między innymi udzielanie zgody na wystawianie w getcie przedstawień teatralnych⁴⁰.

Czerwiński zmarł 18 maja 1942 z powodów naturalnych. Adam Czerniaków w dniu jego śmierci odnotował w swoim dzienniku: „Umarł mało ciekawy współpracownik Rady, Czerwiński, na serce”⁴¹. Znacznie obszerniej i w zgoła odmiennym tonie podsumowano jego dorobek na łamach *GŻ*. Odnotowano przedwojenne osiągnięcia Czerwińskiego i zaakcentowano jego zasługi dla rozwoju gettowego życia kulturalnego⁴². Redakcyjni koledzy określili krytyka mianem jednego z „najwierniejszych współpracowników” oraz „szlachetnego człowieka i wybitnego felietonisty”, którego publikacje nacechowane były „głębką wnikliwością, prawdziwym człowieczeństwem i wysoko kulturalnym podejściem do sprawy”⁴³.

Czerwiński jako krytyk teatralny „Gazety Żydowskiej”

Czerwiński do końca życia pełnił funkcję głównego recenzenta teatralnego *GŻ*. Z porównania publikowanych w periodyku tekstów wynika, że zarówno jego oceny, jak i sposoby omawiania spektakli były w dużym stopniu uzależnione od charakteru placówki, która przygotowała przedstawienie. Niemal zawsze jednoznacznie pozytywnie wypowiadał się na temat propozycji Eldorado, Feminy oraz Melody Palace, czyli teatrów specjalizujących się w lekkim i adresowanym do szerokiego grona odbiorców repertuarze rozrywkowym. W recenzjach tych przedstawień powraca opinia, że są to widowiska ludowe, obliczone „na «gusty» i «smaki» jak najszerszych mas”, dzięki którym „można pośmiać się i wzruszyć”⁴⁴.

³⁹ Baza danych Centrum Badań nad Zagładą Żydów, dostęp 3 września 2022, <https://new.getto.pl/pl/Wydarzenia/Herman-Czerwinski-napisal-21-nr-41-donos-do-Czerniakowa-informujac-go-ze-w-niektorych-teatrac>.

⁴⁰ „Przekształcenie żyd. życia kulturalnego w Warszawie. Utworzenie Referatu Widowiskowego”, *GŻ*, nr 50 (1942): 1, <https://polona.pl/item/gazeta-zydowska-ywdiye-sayytwng-r-3-nr-50-29-kwietnia-1942,NTMyNzkwnTg/0/>.

⁴¹ Adam Czerniaków, *Adama Czerniakowa dziennik getta warszawskiego* (Warszawa: Wydawnictwo PWN, 1983), 279.

⁴² Ck, „Z życia i działalności”, 2.

⁴³ Redakcja, „Bł. Herman Czerwiński”, *GŻ*, nr 59 (1942): 2, <https://polona.pl/item/gazeta-zydowska-ywdiye-sayytwng-r-3-nr-59-20-maja-1942,NTMyNzkwnJc/1/>.

⁴⁴ Herman Czerwiński, „*Rywkete dem rebns*”, *GŻ*, nr 39 (1941): 3 (w zdigitalizowanej wersji tego wydania, dostępnej w zasobach Żydowskiego Instytutu Historycznego, brakuje strony, z której pochodzą cytowane fragmenty); „*Kabaret-Mejdl*”, *GŻ*, nr 106 (1941): 3, <https://polona.pl/item/gazeta-zydowska-ywdiye-sayytwng-r-2-nr-106-2-listopada-1941,NTMyNzg50DQ/2/>.

FOT. LUDWIG KNOBLOCH © BUNDESARCHIV

Teatr Eldorado w getcie warszawskim grający sztukę
Rywkele dem rebns, prem. 2 maja 1941

Czerwiński podkreślał, że w tego rodzaju sztukach najważniejsze są nie tyle wartości literackie czy artystyczne, ile „cele propagandowe” i „odpowiedni morał społeczny”⁴⁵. Dzięki takiej perspektywie mógł się skupić na oddziaływaniu przedstawienia i komplementować zaangażowanie aktorów, zręczność reżyserów, dobrze dobraną oprawę muzyczną, widowiskowość partii tanecznych czy też efektowne stroje i dekoracje⁴⁶. Przykładowo, w recenzji sztuki *Di komediantke* (*Komediantka*)⁴⁷ zachwycał się popisami zespołu baletowego Eldorado kierowanego przez Irenę Prusicką, a w szczególności partiami solowymi w wykonaniu Iny Holskiej. Docenił również profesjonalizm dyrygenta Arnolda Wolsztejna oraz pomysłowość scenografa Aleksandra Libermana⁴⁸.

⁴⁵ Herman Czerwiński, „Wus Majdtech Darfn Wisn (O czym dziewczęta winny wiedzieć)”, *gż*, nr 25 (1942): 2, <https://polona.pl/item/gazeta-zydowska-ywidyse-sayytwng-r-3-nr-25-27-lutego-1942,N1M1NzkwMzM/1/>.

⁴⁶ Herman Czerwiński, „Mitość wiejskiej dziewczyny: *Dus Dorfs Mejd!*”, *gż*, nr 15 (1941): 3, <https://cbj.jhi.pl/documents/791695/2/>; „Cipe fun Nowolipe”, *gż*, nr 50 (1941): 2, <https://cbj.jhi.pl/documents/791142/1/>.

⁴⁷ *Di komediantke* (*Komediantka*) Lewiego, reż. Karl Cymbalist, prem. 28 marca 1941, Teatr Eldorado, Warszawa.

⁴⁸ Herman Czerwiński, „Premiera *Komediantki*”, *gż*, nr 27 (1941): 3, <https://cbj.jhi.pl/documents/791493/2/>.

FOT. LUDWIG KNÖBLOCH © BUNDESARCHIV

Afisz benefisu
w teatrze Melody Palace

W artykułach o przedstawieniach rewiiowych Czerwiński często akcentował entuzjazm i rozbawienie publiczności, wróżąc spektakłom sukcesy frekwencyjne. Jednocześnie z radością odnotowywał przypadki, gdy specjalizujące się na ogół w typowo rozrywkowym repertuarze teatry podejmowały się wystawienia poważniejszych sztuk. Bardzo pozytywnie ocenił między innymi wprowadzenie na deski Feminy dramatu Ladislava Fodora *Matura*⁴⁹, podkreślając, że ten charakteryzujący się wysoką wartością literacką utwór „czaruje swoją poezją, nasuwa wspomnienia, refleksje”⁵⁰. Recenzję spuentował powracającym często

⁴⁹ *Matura* Fodora, reż. Jonas Turkow, prem. 6 marca 1942, Teatr Femina, Warszawa.

⁵⁰ Herman Czerwiński, „*Matura*: Sztuka w 3 aktach Wł. Fodora”, *Gz*, nr 33 (1942): 2, <https://cbj.jhi.pl/documents/791877/1/>.

w jego tekstach apelem, by gettowe teatry śmiało sięgały po dzieła literackie, gdyż „dobre przedstawienie zawsze może i winno liczyć na powodzenie”⁵¹.

Najważniejszymi adresatami tego postulatu były jednak przede wszystkim dwie inne sceny: Nowy Teatr Kameralny i Nowy Azazel. W recenzjach ich spektakli Czerwiński niekiedy bardzo obszernie omawiał walory literackie wystawianych utworów oraz podkreślał rangę poruszanych w nich problemów. Taki charakter ma na przykład artykuł o dramacie *Bóg zemsty*⁵² „genialnego” Szaloma Asza, w którym krytyk komplementuje dyrekcję za wprowadzenie do repertuaru tej „mocnej” i dającej aktorom wyjątkowe pole do popisu sztuki⁵³. W omówieniu scenicznej adaptacji powieści Stefana Pollatschka *Dr Berghof przyjmuje od 2–4 pon.*⁵⁴ Czerwiński nie omieszczał zaznaczyć, że znalazła ona „uznanie najwybitniejszych krytyków”, ponieważ ukazuje w sposób śmiały „zagadnienia praktyki lekarskiej z punktu widzenia literackiego i najstraszliwszej tragedii ludzkiej”⁵⁵. Z entuzjazmem zachęcał również czytelników do obejrzenia *Pieśniarzy*⁵⁶ Andrzeja Marka, akcentując literacką wartość utworu i nakreślił w nim poetycki obraz „dążeń ku szczytnym, górnym wzlotom”⁵⁷.

W artykułach Czerwińskiego nierzadko powraca argument, że omawiane sztuki były z powodzeniem wystawiane przed wojną z udziałem najwybitniejszych aktorów w krajowych i w zagranicznych teatrach. Przykładowo, analizując inscenizację *Hercer cu ferkojfn (Serca na sprzedaż)*⁵⁸ w wykonaniu zespołu Nowego Azazela, już w drugim zdaniu zaznaczył, że ta komedia „obiegła żydowskie sceny zagraniczne”⁵⁹. Gdy zaś w recenzji *Boga zemsty* chwalił Ajzyka Samberga za stworzenie przekonującego wizerunku okrutnego stręczyciela, nie tylko określił go jako jednego „z najwybitniejszych aktorów żydowskich”, lecz także wpisał w grono znakomitych odtwórców tej roli, z Rudolfem Schildkrautem na czele⁶⁰. Zestawienie kreacji Samberga z interpretacją słynnego austriackiego

⁵¹ Czerwiński, „Matura”, 2.

⁵² *Got fun nekome (Bóg zemsty)* Asza, reż. Ajzyk Samberg, prem. 1 sierpnia 1941, Teatr Nowy Azazel, Warszawa.

⁵³ Herman Czerwiński, „Bóg zemsty”, *gż*, nr 71 (1941): 3, <https://polona.pl/item/gazeta-zydowska-ywidiyse-sayytwng-r-2-nr-71-13-sierpnia-1941.NTMYNzg5NTA/2/>.

⁵⁴ *Dr Berghof przyjmuje od 2–4 pon.* według Pollatschka, reż. Andrzej Marek, prem. 23 stycznia 1942, Nowy Teatr Kameralny, Warszawa.

⁵⁵ Herman Czerwiński, „*Dr Berghof przyjmuje od 2–4 pon.*”: Sztuka w 3-ach aktach Andrzeja Marka wg powieści Stefana Pollatschka”, *gż*, nr 17 (1942): 3, <https://cbj.jhi.pl/documents/791797/2/>.

⁵⁶ *Pieśniarze* Marka, reż. Andrzej Marek, prem. 27 marca 1942, Nowy Teatr Kameralny, Warszawa.

⁵⁷ Herman Czerwiński, „*Pieśniarze*”, *gż*, nr 40 (1942): 2, <https://cbj.jhi.pl/documents/791729/1/>.

⁵⁸ *Hercer cu ferkojfn (Serca na sprzedaż)* Liliana, reż. Ajzyk Samberg, prem. 10 lipca 1941, Teatr Nowy Azazel, Warszawa.

⁵⁹ Herman Czerwiński, „*Serca na sprzedaż*”, *gż*, nr 60 (1941): 5, <https://cbj.jhi.pl/documents/791227/4/>.

⁶⁰ Czerwiński, „*Bóg zemsty*”, 3.

aktora można interpretować jako gest uznania dla pracy i talentu artysty z Polski, a zarazem formę promocji spektaklu. W recenzji przedstawienia *Mirla Efros* (tytuł oryg. *Mirele Efros*)⁶¹ Czerwiński przypomniał z kolei, że w tytułową postać wcielały się niegdyś Wanda Siemaszkowa, „chluba teatru polskiego”, oraz Ester Rachel Kamińska, „matka teatru żydowskiego”, a wybór dzieła Jakuba Gordina na inauguracyjne przedstawienie Nowego Teatru Kameralnego potraktował jako dowód, że teatr ma „wybitne aspiracje artystyczne”⁶². Komplementem miały być powracające w recenzjach spektakli tego teatru uwagi, że pod względem poziomu repertuaru scena nie odbiega od przedwojennych warszawskich teatrów: Letniego i Polskiego⁶³. Jedynie w artykule o *Pieśniarzach* Czerwiński sformułował drobne zastrzeżenia dotyczące charakteryzacji i gry niektórych członków obsady⁶⁴.

Komentując działalność Nowego Azazela, Czerwiński z zadowoleniem odnotowywał inscenizacje należących do klasyki literatury jidysz utworów Szaloma Asza, Szymona An-skiego oraz Szaloma Alejchema i niekiedy podkreślał ich rangę porównaniami z literaturą europejską. Recenzując spektakl *Dos grojse gewins* (*Wielka wygrana*)⁶⁵, sugerował, że tylko pisarz taki jak Alejchem, „żydowski Mark Twain”, mógł „wydobyć ze skarbnicy życia żydowskiego perły niepowzedniego humoru, okraszając go pewną niejako filozofią i głębią społeczną” i stworzyć dramat, który „nigdy nie traci swych barw aktualnych, zarówno w dobie wojennej, jak i w czasach powojennych”⁶⁶. Jednocześnie można znaleźć w tekstach Czerwińskiego ostrą krytykę nieudolnych prób naśladowania utworów znanych żydowskich twórców. W recenzji sztuki *Der Maskirter* (*Zamaskowany*)⁶⁷, której główny motyw wyraźnie nawiązywał do *Boga zemsty*, publicysta *GŻ* zaznaczył, że „trzeba być tak utalentowanym dramatopisarzem jak Asz, ażeby nie wkroczyć na drogę szarży i zbytniej przesady”⁶⁸. Przedstawienie, zdaniem Czerwińskiego, uratowała od klapy jedynie dobra reżyseria Samberga oraz wspaniała gra kierowanego przez niego zespołu.

⁶¹ *Mirla Efros* Gordina, reż. Andrzej Marek, prem. 25 lipca 1941, Nowy Teatr Kameralny, Warszawa.

⁶² Herman Czerwiński, „*Mirla Efros*”, *GŻ*, nr 64 (1941): 2, <https://cbj.jhi.pl/documents/791262/1/>.

⁶³ Herman Czerwiński, „*Potęga pieniądza!*”, *GŻ*, nr 3 (1942): 2, <https://cbj.jhi.pl/documents/791730/1/>.

⁶⁴ Czerwiński, „*Pieśniarze*”, 2.

⁶⁵ *Dos grojse gewins* (*Wielka wygrana*) Alejchema, reż. Ajzyk Samberg, prem. 12 września 1941, Teatr Nowy Azazel, Warszawa.

⁶⁶ Herman Czerwiński, „*Wielka wygrana!* (*Dos grojse gewins*): Sztuka w 3-ch aktach Szaloma Alejchema”, *GŻ*, nr 87 (1941): 3, <https://polona.pl/item/gazeta-zydowska-ywidyse-sayytwng-r-2-nr-87-19-wrzesnia-1941.NTMYNzgsNjY/z/>.

⁶⁷ *Der Maskirter* (*Zamaskowany*) Sigala, reż. Ajzyk Samberg, prem. 17 kwietnia 1942, Teatr Nowy Azazel, Warszawa.

⁶⁸ Herman Czerwiński, „*Der Maskirter*: Sztuka w 3-ch aktach W. Sigala”, *GŻ*, nr 51 (1942): 2, <https://polona.pl/item/gazeta-zydowska-ywidyse-sayytwng-r-3-nr-51-1-maja-1942.NTMYNzkwnTk/1/>.

Publicysta *GŻ* zwracał uwagę nie tylko na politykę repertuarową dyrekcji Nowego Azazela, ale również na – niekiedy odważne – rozwiązania inscenizacyjne. Przykładowo, sceniczną adaptację powieści Asza *Motke Ganew (Motke złodziej)*⁶⁹ określił mianem „dość śmiałego [...] ryzykownego eksperymentu”, ponieważ pokazano ją w formie komedii muzycznej. Uznał, że urozmaicenie tekstu „«przyspiewkami», «rewią cyrkową», «baletem»” nie przesłoniło „intencji autora” i wzmocniło koloryt oryginalnego dzieła Asza⁷⁰. Zdarzało się jednak, że podobna ingerencja w strukturę utworu budziła jego zastrzeżenia. W recenzji *Skąpiec*⁷¹, na przykład, zakwestionował zasadność wstawek wokalnie-tanecznych, tłumacząc, że komedia Moliera „nie jest operetką”⁷².

W recenzjach Czerwińskiego widać przychylny stosunek do spektakli, których twórcy w rozmaity sposób nawiązywali do gettowej rzeczywistości. Osadzona w realiach getta komedia *Miłość szuka mieszkania*⁷³ Jerzego Jurandota była dla niego „żywym obrazem ilustrującym przemile stosunek dzielnicy”⁷⁴. Zachęcał również czytelników do obejrzenia *Księżnej Czardaszki*⁷⁵ na podstawie operetki Emmericha Kálmána (*Księżniczka czardasza*), której akcja została przeniesiona do dzielnicy żydowskiej w Warszawie. Przekonywał, że dzięki temu zabiegowi:

jesteśmy świadkami pysznej rozgrywki między ulicami Sienną i Leszno [...]. Na Siennej burza. Na Lesznie miłość. Płomienna, wrażliwa walka serc. Na tym tle rozgrywa się ta zabawna, operetkowa akcja, dla okraszy przeplatana przysmaczkami aktualnymi.⁷⁶

Gdy Czerwiński komentował pierwszy prezentowany w kawiarni Sztuka program satyryczny *Żywy dziennik*⁷⁷, firmowany między innymi przez Władysława Szlenę, podkreślał, że to „pomysłowa i wybitnie odróżniająca się od szablonowych

⁶⁹ *Motke Ganew (Motke złodziej)* Asza, reż. Chaim Sandler, prem. 6 czerwca 1941, Teatr Nowy Azazel, Warszawa.

⁷⁰ Herman Czerwiński, „*Motke Ganew* Asza jako komedia muzyczna w 5-ciu odsłonach”, *GŻ*, nr 49 (1941): 2, <https://cbj.jhi.pl/documents/791173/1/>.

⁷¹ *Skąpiec* Moliera, reż. Ajzyk Samberg, prem. 14 listopada 1941, Teatr Nowy Azazel, Warszawa.

⁷² Herman Czerwiński, „*Skąpiec*”, *GŻ*, nr 115 (1941): 3, <https://polona.pl/item/gazeta-zydowska-ywidiyse-sayytwng-r-2-nr-115-23-listopada-1941,N1M1YzG50TM/2/>.

⁷³ *Miłość szuka mieszkania* Jurandota, reż. Edmund Minowicz, prem. 16 stycznia 1942, Teatr Femina, Warszawa.

⁷⁴ Herman Czerwiński, „*Miłość szuka mieszkania*”, *GŻ*, nr 10 (1942): 2, <https://cbj.jhi.pl/documents/791760/1/>.

⁷⁵ *Księżna Czardaszka* wg Kálmána, reż. Edmund Minowicz, prem. 19 września 1941, Teatr Femina, Warszawa.

⁷⁶ Herman Czerwiński, „*Księżna Czardaszka* w dzielnicy żydowskiej: (Premiera w «Feminie»)”, *GŻ*, nr 91 (1941): 3, <https://polona.pl/item/gazeta-zydowska-ywidiyse-sayytwng-r-2-nr-91-28-wrzesnia-1941,N1M1YzG5Njk/2/>.

⁷⁷ *Żywy dziennik*, prem. ok. 12 marca 1942, kawiarnia Sztuka, Warszawa.

[...] programów rewiowych impreza literacko-artystyczna”⁷⁸. Równolegle chwalił inscenizacyjne pomysły nawiązujące do technik dokumentalnych stosowanych przez niemiecką propagandę. Docenił na przykład towarzyszący rewii *Wesoła siekanka* „tygodnik dźwiękowy” *Oczy, uszy i nos Dzielnicy*⁷⁹, podczas którego na specjalnym ekranie wyświetlano przeżrocza ukazujące aktualne wydarzenia i scenki z getta. Utrzymywał przy tym, iż każdy z prezentowanych slajdów wywoływał „salwy śmiechu u rozbawionych widzów”⁸⁰.

Na łamach *GZ* Czerwiński publikował nie tylko recenzje, lecz także relacje z benefisów oraz jubileuszy znanych artystów, między innymi Reginy Cukier⁸¹, Chany Lewin⁸² czy Stefanii Grodzieńskiej⁸³. Gdy omawiał w nich dorobek sceniczny i osiągnięcia organizacyjne benefisantek i benefisantów, przeważnie kładł nacisk na ich przedwojenną karierę, ale uwypuklał też wkład w rozwój gettowego życia artystycznego. W zapowiedzi jubileuszu 25-lecia pracy scenicznej Meiera Windera przypomniał, iż jubilat poświęcił całe życie krzewieniu sztuki aktorskiej, podróżując w kraju i za granicą z najwybitniejszymi zespołami żydowskimi i „inicjując zamianę gwiazd i sław scen żydowskich z krajami zamorskimi”⁸⁴. W przypadku Michała Znicza wymienił jego najważniejsze przedwojenne role i dodał, że aktor zapisał się na stałe w pamięci bywalców teatrów gettowych jako Nuchemce w *Mirli Efros*⁸⁵. Odnotowywał ponadto nazwiska znanych osób, które uczestniczyły w tego rodzaju uroczystościach, nie zapominając o sobie⁸⁶.

Istotnym wątkiem artykułów Czerwińskiego były kwestie zasadności prowadzenia działalności scenicznej w czasie wojny oraz funkcji teatru w getcie. Krytyk z wielkim entuzjazmem zareagował na otwarciu w grudniu 1940 teatru Eldorado, pierwszego w dzielnicy żydowskiej. Podkreślał przy tym, że wyraża opinię szerokiej publiczności: „z niemalym zainteresowaniem, a nawet domieszką

⁷⁸ Herman Czerwiński, „Żywy dziennik nr 1”, *GZ*, nr 31 (1942): 2, <https://polona.pl/item/gazeta-zydowska-ywdiyese-sayytwng-r-3-nr-31-13-marca-1942.NTMYNzkwMzk/1>.

⁷⁹ *Oczy, uszy i nos Dzielnicy*, prem. w kwietniu 1942, kawiarnia Negresco, Warszawa.

⁸⁰ Herman Czerwiński, „Wesoła siekanka: Dźwiękowy tygodnik aktualności w Negresco”, *GZ*, nr 43 (1942): 2, <https://cbj.jhi.pl/documents/791652/1/>.

⁸¹ Herman Czerwiński, „Benefis Reginy Cukier”, *GZ*, nr 34 (1941): 3, <https://cbj.jhi.pl/documents/791530/2/>.

⁸² Herman Czerwiński, „Jubileusz p. Ch. Lewin”, *GZ*, nr 120 (1941), 4, <https://polona.pl/item/gazeta-zydowska-ywdiyese-sayytwng-r-2-nr-120-5-grudnia-1941.NTMYNzg50Tg/3/>.

⁸³ Herman Czerwiński, „Benefis Stefanii Grodzieńskiej”, *GZ*, nr 58 (1941), 3, <https://cbj.jhi.pl/documents/791200/2/>.

⁸⁴ [Herman Czerwiński], „25-lecie pracy teatralnej dyr. M. Windera”, *GZ*, nr 58 (1941): 3, <https://cbj.jhi.pl/documents/791200/2/>.

⁸⁵ Herman Czerwiński, „Jubileusz Michała Znicza i Stanisława Szebegi”, *GZ*, nr 25 (1942): 2, <https://polona.pl/item/gazeta-zydowska-ywdiyese-sayytwng-r-3-nr-25-27-lutego-1942.NTMYNzkwMzM/1/>.

⁸⁶ Czerwiński, „O jubileuszu Michała Znicza i Stanisława Szebegi”, 2; „O jubileuszu Edmunda Minowicza”, 2.

pewnej «tremy» czekaliśmy chwili, kiedy kurtyna pójdzie w górę»⁸⁷. Powstanie tej placówki traktował jako początek odrodzenia żydowskiego teatru jako instytucji, która pracującym widzom zapewni duchowe odprężenie, a także pozwoli chociaż na chwilę zapomnieć o wojennej rzeczywistości i przeniesie w przedwojenne czasy. „I oto znów – jak «ongi» – jak «niedawno» aktorzy żydowscy ukazali się na scenie, widownia zaś przywitała ich długimi oklaskami” – relacjonował Czerwiński⁸⁸. Podkreślał niekiedy, że powstawanie teatrów w getcie zapewniło źródło utrzymania wielu żydowskim artystom. Przykładowo, w informacji o inauguracji działalności teatru Femina w czerwcu 1941 zaznaczył, że stałe zatrudnienie znaleźli w nim artyści rewiowi występujący wcześniej w kawiarniach i ogródkach⁸⁹.

Gdy jesienią 1941 skończył się burzliwy okres, w którym niemal co miesiąc w getcie otwierano nowy teatr, Czerwiński zaczął stawiać scenom teatralnym coraz większe wymagania. W październiku 1941 na łamach *GŻ* zaapelował, by dyrekcja Nowego Azazela, dysponująca dobrze wykwalifikowanym zespołem artystycznym z gwiazdami pokroju Chaima Sandlera i Ajzyka Samberga, sięgała częściej

do repertuaru dramatycznego o poziomie wyższym, do sztuk autorów mających ustalone imię w literaturze i w świecie literackim. Ten rodzaj repertuaru, niewątpliwie, znajdzie należyte zrozumienie wśród najszerzych sfer publiczności, a w oczach opinii znacznie podniesie prestige teatru, jako przecież ważnego ośrodka kultury i sztuki.⁹⁰

Miesiąc później w *GŻ* ukazał się artykuł Czerwińskiego pod wymownym tytułem *Szmira*, w którym krytyk polemizował z opinią, że w warunkach gettowych nie ma możliwości wystawiania sztuk uznanych dramaturgów żydowskich⁹¹. Z późniejszych wydań *GŻ* wynika, że rozpoczęta artykułem Czerwińskiego dyskusja o zadaniach teatru gettowego, w którą zaangażowała się żydowska inteligencja, przedstawiciele środowiska artystycznego, dyrektorzy i właściciele

⁸⁷ Herman Czerwiński, „Kurtyna w górę! Teatr Eldorado (Dzielnia 1): In Rejdt (W kółeczku) w 2 częściach (14 obrazach)”, *GŻ*, nr 44 (1940): 2, <https://cbj.jhi.pl/documents/789119/1/>.

⁸⁸ Czerwiński, „Kurtyna w górę!”, 2.

⁸⁹ Herman Czerwiński, „W «królestwie humoru»”, *GŻ*, nr 50 (1941): 2, <https://cbj.jhi.pl/documents/791142/2/>.

⁹⁰ Herman Czerwiński, „Cwaj Ganowim”, *GŻ*, nr 100 (1941): 3, <https://polona.pl/item/gazeta-zydowska-ywdiysey-sayytwng-r-2-nr-100-19-pazdziernika-1941,NTMyNzg5Nzg/2/>.

⁹¹ Herman Czerwiński, „Szmira”, *GŻ*, nr 107 (1941): 3, <https://polona.pl/item/gazeta-zydowska-ywdiysey-sayytwng-r-2-nr-107-5-listopada-1941,NTMyNzg5ODU/2/>.

teatrów oraz reprezentanci warszawskiego Judenratu, przekształciła się w poszukiwanie rozwiązań instytucjonalnych⁹².

Analizując publicystykę teatralną Czerwińskiego, nie sposób nie zauważyć, iż autor prezentował działalność sceniczną w getcie w sposób niemal całkowicie oderwany od okupacyjnego kontekstu⁹³. Krytyk często skupiał się na entuzjastycznej reakcji publiczności, oddającej się rzekomo beztroskiej rozrywce, uwypuklał huczny i uroczysty charakter benefisów oraz jubileuszy żydowskich aktorów i reżyserów. Jakby mimochodem odnotował w kilku tekstach, że w „dzielnicy żydowskiej” teatry działają w „skromnych warunkach”, borykając się z „kryzysem materialnym” i „przeszkodami technicznymi”⁹⁴. W recenzji *Boga zemsty* napomknął, że żydowscy reżyserzy „są w niemałym kłopotcie” z wyborem repertuaru, ponieważ „twórczość dramatopisarska zamilkła”⁹⁵. Przyczyny tych wszystkich „kłopotów” pozostają jednak w publicystyce teatralnej Czerwińskiego niewypowiedziane. W recenzji spektaklu *Wielka wygrana* pojawia się jedynie nieśmiała sugestia, że sztuka ta pozostaje aktualna „w dobie wojennej”⁹⁶. Tragiczne warunki bytowe w warszawskim getcie, a także postępująca eksterminacja jego mieszkańców to tematy całkowicie nieobecne w recenzjach i artykułach Czerwińskiego. Redaktor *GŻ* nie podjął nawet próby pogłębienia namysłu nad funkcją widowisk teatralnych i towarzyszącej im krytyki w sytuacji ekstremalnej.

Przyjęta przez Czerwińskiego „strategia przemilczenia” nie odbiegała od scharakteryzowanych przez Martę Janczewską sposobów postępowania innych poruszających problematykę społeczno-kulturalną publicystów *GŻ*, zmuszonych do opisywania gettowej rzeczywistości w sposób akceptowalny dla okupacyjnych władz:

GŻ naznaczona jest przez swoisty paradoks: odnosząc się ściśle do wojennej codzienności i jej twardych realiów, przytaczając fakty, nazwiska i daty, sprawia jednocześnie wrażenie pisanej „poza czasem i przestrzenią”, czy inaczej rzecz

⁹² Guta Ejzencwajg, „Repertuar teatrów żydowskich”, *GŻ*, nr 129 (1941): 2, <https://polona.pl/item/gazeta-zydowska-ywdiysse-sayytwngr-2-nr-129-31-grudnia-1941,N1TMYNzkwm0c/1/>; „O teatr żydowski”, *GŻ*, nr 113 (1941): 3, <https://polona.pl/item/gazeta-zydowska-ywdiysse-sayytwngr-2-nr-113-19-listopada-1941,N1TMYNzg50TtE/2/>.

⁹³ Wojenne uwarunkowania funkcjonowania teatrów gettowych mocniej zasygnalizowane zostały w publikacjach innych dziennikarzy *GŻ*. Przykładowo, Guta Ejzencwajg stwierdziła, że niedożywienie artystów nie zwalnia ich z obowiązku tworzenia teatru stanowiącego dla odbiorców „terapię duchową”; Guta Ejzencwajg, „Repertuar teatrów żydowskich”, *GŻ*, nr 129 (1941): 2. Z kolei ukrywający się pod inicjałami H.S. publicysta przekonywał czytelników, iż działalność kulturalną należy kontynuować także „w okresach walk i cierpień”, ponieważ „bez niej można być zepchniętym na najniższe szczeble egzystencji ludzkiej”; H.S., „O pracę kulturalną”, *GŻ*, nr 8 (1941): 2.

⁹⁴ Czerwiński, „Mirla Efros”, 2; „Szmira”, 3.

⁹⁵ Czerwiński, „Bóg zemsty”, 3.

⁹⁶ Czerwiński, „Wielka wygrana”, 3.

ujmując – tworzonej w pewnej wymaginowanej, zawieszonej Nibylandii, odciętej od historycznego kontekstu. Z artykułów GŻ wyłania się obraz getta jako żydowskiego państwa prawie autonomicznego, Niemcy na łamach pisma nie występują [...], a jedynym odniesieniem *in expressis verbis* do wojennego tła są okazjonalizmy, tj. np. „w nowych, trudnych warunkach” i podobne.⁹⁷

Podsumowanie

Przeprowadzona analiza ilościowo-jakościowa potwierdza, że Hermana Czerwińskiego należy uznać za wiodącego krytyka teatralnego GŻ. Spod jego pióra wyszła bowiem co najmniej jedna czwarta spośród 247 opublikowanych na łamach tego periodyku teatraliów, w tym niemal trzy czwarte (71,6%) materiałów zawierających jakiegokolwiek informacje dotyczące ich autorstwa. W okresie od grudnia 1940 do maja 1942 sygnował pięćdziesiąt jeden recenzji, siedem relacji z jubileuszy oraz benefisów aktorów i reżyserów, a także dwie wzmianki oraz trzy artykuły dotyczące działalności teatrów gettowych. Podobieństwa w zakresie frezeologii i stylu wypowiedzi między jego tekstami a wieloma anonimowymi materiałami pozwalają jednak na sformułowanie tezy, że był on także autorem przynajmniej części spośród przeszło stu niepodpisanych wzmianek i zapowiedzi teatralnych, jakie opublikowano w GŻ.

Czerwiński jako krytyk GŻ z nieskrywaną satysfakcją odnotowywał powstawanie kolejnych teatrów w getcie warszawskim, upatrując w ich działalności przede wszystkim szansę na rozwój kultury żydowskiej. Wyrażał przy tym przekonanie, iż tego rodzaju instytucje nie tylko zapewnią widzom rozrywkę i chwilę wytchnienia, lecz także będą stanowić źródło utrzymania dla licznych artystów. Zazwyczaj pozytywnie oceniał recenzowane spektakle. Komplementował występy artystów zarówno w rewiach, jak i w dramatach należących do światowej klasyki, a w gronie jego ulubieńców znaleźli się między innymi Regina Cukier, Ajzyk Samberg oraz Michał Znicz. W przeciwieństwie do pozostałych krytyków GŻ Czerwiński zwykle nie formułował zarzutów dotyczących dekoracji, kostiumów czy oprawy muzycznej recenzowanych sztuk. Jeśli odnotowywał jakiegokolwiek niedociągnięcia w tym zakresie, usprawiedliwiał je trudnymi warunkami finansowymi i technicznymi gettowych scen. Twierdził natomiast stanowczo, że trudna sytuacja ekonomiczna teatrów nie zwalnia z prowadzenia ambitnej polityki repertuarowej. Powołując się na artykuł Jecheškiela Mojsze Neumana

---

⁹⁷ Janczewska, „Publicyści Gazety Żydowskiej”, 327–328.

O naszym teatrze⁹⁸, wskazywał jako wzór godny naśladowania przedwojenny Warszawer Jidiszer Kunst Teater (Warszawski Żydowski Teatr Artystyczny), który mimo skromnych zasobów finansowych przygotował wiele nowoczesnych inscenizacji utworów z klasyki europejskiej, między innymi *Skąpca* Moliera, *Rewizora* Mikołaja Gogola czy *Siedmiu powieszonych* Leonida Andriejewa⁹⁹.

Pomimo tych apeli Czerwiński rzadko krytykował politykę repertuarową teatrów gettowych, a nawet jeśli to robił, to optymistycznie dodawał, że „trzeba mieć nadzieję” i „pobudzać ambicje twórcze”¹⁰⁰. W jego tekstach widać przekonanie, że gwarancją sukcesu spektaklu jest przede wszystkim odpowiednio dobrany zespół, ponieważ dzięki talentom aktorów, reżyserów i muzyków nawet marna sztuka może się stać arcydziełem. Potwierdzenia tej tezy szukał w przedstawieniach takich jak inscenizacja operetki Josefa Latajnera *Duweds fidele* (*Skrzypce Dawida*)¹⁰¹, dziewiętnastowiecznej sztuki zaliczanej do *szundu*, która dzięki oprawie scenicznej przygotowanej przez „znakomitego aktora i reżysera” Ajzjka Samberga stała się „barwnym widowiskiem”¹⁰².

Przychylny podejście recenzenta *GŻ* do omawianych spektakli mogło po części wynikać z jego bliskich relacji z niektórymi artystami współtworzącymi gettowe życie teatralne. W tym kontekście należy odnotować jego wieloletnią, sięgającą początków XX wieku znajomość z Andrzejem Markiem. W samych superlatywach krytyk wypowiadał się także o Edmundzie Minowiczu, z którym współpracował w gettovej administracji. Zaangażowanie Czerwińskiego w funkcjonowanie Judenratu wydaje się szczególnie istotne, ponieważ relacjonując i komentując życie teatralne w getcie, jednocześnie wpływał na jego kształt, między innymi jako kierownik Referatu Widowiskowego.

Rozpatrując działalność Czerwińskiego jako krytyka *GŻ*, należy uwzględnić fakt, iż w redakcji należał on do grona najbardziej doświadczonych dziennikarzy, którzy karierę w prasie rozpoczęli na długo przed wybuchem wojny. Marta Janczewska w rozważaniach dotyczących motywacji publicystów współtworzących koncesjonowaną *GŻ* wymienia wiele przesłanek: od chęci wykonywania przedwojennego zawodu, poprzez względy ekonomiczne i prestiżowe, po pragnienie osobistego bezpieczeństwa, które zapewnić miała praca w wydawanej

⁹⁸ Jecheskiel Mojsze Neuman, „O naszym teatrze”, w: *Almanach Literacki*, red. Elchanan Lewi i Szmuel Lejb Sznajderman (Warszawa: Nakładem Trybuny Akademickiej, 1931), 165–170.

⁹⁹ Czerwiński, „Szmira”, 3.

¹⁰⁰ Czerwiński, 3.

¹⁰¹ *Duweds fidele* (*Skrzypce Dawida*) Latajnera, reż. Ajzjka Samberg, prem. 2 kwietnia 1942, Teatr Nowy Azazel, Warszawa.

¹⁰² Herman Czerwiński, „*Skrzypce Dawida*: Sztuka w 3-ch aktach J. Latajnera”, *GŻ*, nr 45 (1942): 2.

za zgodą okupanta gazecie¹⁰³. Na podstawie przeprowadzonej analizy tekstów Czerwińskiego nie sposób jednak ocenić, które z określonych przez Janczewską czynników i w jakim stopniu wpłynęły na jego decyzję o związaniu się z redakcją GŻ oraz na sposób wykonywania obowiązków sprawozdawcy teatralnego. Pewnych tropów interpretacyjnych w tym zakresie dostarcza jednak fakt, iż należał on do wąskiego grona dziennikarzy GŻ, którzy publikowali w niej artykuły pod własnym nazwiskiem. Praca w koncesjonowanym periodyku nie była więc dla niego powodem do wstydu, lecz wręcz przeciwnie – źródłem satysfakcji i wyznacznikiem społecznego statusu. Czerwiński nie tylko roztaczał wokół siebie aurę wpływowego redaktora i dokumentował swój udział w benefisach, jubileuszach i innych imprezach kulturalnych getta, lecz także próbował – zarówno poprzez publikacje, jak i działalność w miejscowym Judenracie – wpływać na kształt gettowego życia scenicznego. Wiele wskazuje więc na to, że praca krytyka w GŻ stanowiła dla niego przede wszystkim okazję do realizacji osobistych ambicji i pasji. Nadzwyczajne, wojenne okoliczności sprawiły bowiem, iż niespełniony reżyser i aktor zdołał zająć w warszawskim żydowskim środowisku teatralnym pozycję, na którą w innych warunkach nie mógłby nawet liczyć. Ceną, jaką przyszło Czerwińskiemu zapłacić za społeczny awans, była zgoda na prezentowanie życia scenicznego „dzielnicy żydowskiej” w sposób możliwy do zaakceptowania przez władze okupacyjne, czyli w całkowitym oderwaniu od rzeczywistych problemów i tragicznych losów mieszkańców warszawskiego getta.

Na temat warsztatu Czerwińskiego jako krytyka teatralnego formułowano sprzeczne opinie. Według pośmiertnego biogramu opublikowanego na łamach GŻ Czerwiński „poprzez recenzje teatralne [...] zapoznawał społeczeństwo ze sztuką rodzimą i wyszukiwał prawdziwe talenty”, a jego dowcipne i lekkie pióro „nie tylko pobudzało [...] zmysł estetyczny, lecz pobudzało również często sumienie społeczne”¹⁰⁴. Wielu przedstawicieli żydowskiej inteligencji z getta warszawskiego kwestionowało jednak kwalifikacje redaktora GŻ. Zaangażowany w działalność społeczną i współpracujący z Ringelblumem dziennikarz i literat Szmuel Szajnkinder zapisał w swoim dzienniku, że Czerwiński „został recenzentem teatralnym w krakowskim żydowskim szmatławcu w dziedzinie, w której mógł wykazać się jedynie swoją ignorancją”¹⁰⁵. Bardziej wyważoną ocenę formułuje część współczesnych badaczy. Krzysztof Woźniakowski zaznacza, że „wyjątkowemu – nawet jak na prasę «gadzinową» – zakłamaniu części publikacji

---

¹⁰³ Janczewska, „Publicyści *Gazety Żydowskiej*”, 327.

¹⁰⁴ Ck, „Z życia i działalności”, 2.

¹⁰⁵ Szajnkinder, „Z mojego dziennika”, 358.

Gazety Żydowskiej” towarzyszyły skrupulatne i merytorycznie wartościowe materiały o tematyce kulturalnej, w tym także teatralia¹⁰⁶. Ich autorem – jak wykazała przeprowadzona analiza – w wielu przypadkach był Czerwiński. O ile jego kompetencje jako krytyka teatralnego oraz pobudki, jakimi kierował się w trakcie pracy w koncesjonowanym czasopiśmie wciąż stanowią przedmiot sporów, o tyle można stwierdzić, że liczne publikacje Czerwińskiego w GŻ obecnie są istotnym źródłem wiedzy na temat życia teatralnego warszawskiego getta.

BIBLIOGRAFIA

- Adler, Stanisław. *In the Warsaw Ghetto, 1940–1943: An Account of a Witness – the Memoirs of Stanislaw Adler*. Jerusalem: Yad Vashem, 1982.
- Cieślak, Tadeusz. „Z historii niemieckiej prasy w języku polskim”. *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego* 8, nr 4 (1969): 569–588.
- Czarnik, Andrzej. „Prasa hitlerowska w podbitej Europie 1938–1945”. *Ślupskie Studia Historyczne* 13 (2007): 257–278. https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Slupskie_Studia_Historyczne/Slupskie_Studia_Historyczne-r2007-t13/Slupskie_Studia_Historyczne-r2007-t13-s257-278/Slupskie_Studia_Historyczne-r2007-t13-s257-278.pdf.
- Czerniaków, Adam. *Adama Czerniakowa dziennik getta warszawskiego*. Warszawa: Wydawnictwo PWN, 1983.
- Engelking, Barbara, i Jacek Leociak. *Getto warszawskie: Przewodnik po nieistniejącym mieście*. Warszawa: Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN, 2001.
- Ernest, Stefan. *O walce wielkich Niemiec z Żydami Warszawy*. Warszawa: Czytelnik, 2003.
- Fuks, Marian. „Żydowska prasa w okresie okupacji hitlerowskiej w Polsce (1940–1943)”. *Kwartalnik Historii Prasy* 16, nr 2 (1977): 99–115. https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Kwartalnik_Historii_Prasy_Polskiej/Kwartalnik_Historii_Prasy_Polskiej-r1977-t16-n2/Kwartalnik_Historii_Prasy_Polskiej-r1977-t16-n2-s99-115/Kwartalnik_Historii_Prasy_Polskiej-r1977-t16-n2-s99-115.pdf.
- Grądzka-Rejak, Martyna, i Aleksandra Namysło, red. *Elity i przedstawiciele społeczności żydowskiej podczas II wojny światowej*. Kraków: Instytut Pamięci Narodowej, 2017.

¹⁰⁶ Woźniakowski, *Prasa, kultura, wojna*, 124.

- Grądzka-Rejak, Martyna. „Elita artystyczna i życie artystyczne w getcie krakowskim (1941–1943)”. W: Grądzka-Rejak i Namysło, *Elity i przedstawiciele społeczności żydowskiej*, 271–294.
- Hałabuda, Stanisław, red. *Dramat obcy w Polsce 1765–1965: Premiery, druki, egzemplarze*. T. 2: L–Z. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2004.
- Janczewska, Marta. „Publicyści *Gazety Żydowskiej* i ich dyskusje na tematy społeczne i artystyczne jako strategia działania w zawłaszczonym przestrzeni komunikacyjnej”. W: Grądzka-Rejak i Namysło, *Elity i przedstawiciele społeczności żydowskiej*, 325–336.
- Kwiecień, Sabina. „Prasa żydowska w Krakowie w czasie okupacji hitlerowskiej”. W: *Kraków–Lwów. Książki, czasopisma, biblioteki XIX i XX wieku*, t. 9, cz. 2, redakcja Halina Kosętko, Barbara Góra i Ewa Wójcik, 303–313. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2009. https://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/2910/30_prasa_zydowska_w_krakowie_s_kwiecien.pdf.
- Nomberg, Hersz Dawid. „Szolem Alejchem in Zumer Teater”. W: *Gezamlte werke: Mentszn un werk*, 43–47. Warsze: Farlag „Kultur-Lige”, 1930.
- Orzeszkowa, Eliza. *Listy zebrane: Do Leopolda Méyeta*. T. 2. Opracowanie Edmund Jankowski. Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1955.
- Sakowska, Ruta. „O działalności teatralnej w getcie warszawskim”. *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr 69 (1969): 47–70.
- Sakowska, Ruta. „O teatrze w getcie warszawskim”. W: *Teatr żydowski w Polsce*, redakcja Anna Kuligowska-Korzeniewska i Małgorzata Leyko, 409–413. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1998.
- Szajnkinder, Szmuel. „Z mojego dziennika”. W: *Archiwum Ringelbluma: Dzienniki z getta warszawskiego*, t. 23, redakcja Katarzyna Person, Zofia Trębacz i Michał Trębacz, 344–364. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2015.
- Szmeruk, Chone. „Rozsiani i rozrzućeni (Cezejt un ceszprejt) Szolem Alejchema w Warszawie (1905 i 1910)”. Tłumaczenie Tomasz Kuberczyk. *Pamiętnik Teatralny* 41, z. 1/4 (1992): 253–272. <https://doi.org/10.36744/pt.1466>.
- Turkow, Jonas. *Azój iz es gewen: Churbn Warsze*. Buenos Aires: Central Farband fun pojlisze Jidn Argentine, 1948.
- Wilski, Zbigniew, et al., red. *Słownik biograficzny teatru polskiego*. T. 2: 1900–1980. Warszawa: Wydawnictwo PWN, 1994.
- Woźniakowski, Krzysztof. *Prasa, kultura, wojna: Studia z dziejów czasopiśmiennictwa, kultury literackiej i artystycznej lat 1939–1945*. Seria 2. Kraków: Akademia Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, 2005. <http://hdl.handle.net/11716/1048>.

AGATA DĄBROWSKA

adiunkt na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Łódzkiego, stypendystka m.in. Fundacji na rzecz Nauki Polskiej, Rothschild Foundation Hanadiv Europe i Norweskiej Rady Nauki, autorka opracowań naukowych poświęconych recepcji teatru jidysz w Polsce. W pracy naukowej zajmuje się głównie stosunkami polsko-żydowskimi na gruncie teatru żydowskiego. Koordynuje międzynarodowy projekt *Between Worlds: Performing Polish-Jewish Continuities*.

JAKUB PARNES

medioznawca, adiunkt na Wydziale Informatyki i Komunikacji Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, stypendysta Norweskiej Rady Nauki, laureat nagrody Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji oraz Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego im. dr. Pawła Stępkę. W pracy naukowej zajmuje się głównie ilościowo-jakościową analizą przekazów medialnych, w tym zagadnieniami dotyczącymi recepcji kultury żydowskiej w polskim dyskursie prasowym.
